

जालना जिल्ह्यातील कापूस पिकाखालील क्षेत्राचा अभ्यास

देशमुख पी. आर.

(संशोधक विद्यार्थी)

भूगोल विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद. मो. ८७९६७७७८४४

सारांश (Abstract) :

आजच्या विज्ञान - तंत्रज्ञानाच्या आधुनिक युगात कृषी क्षेत्रात अमूलाग्र परिवर्तन होत आहे. बी-बियाणांचे सुधारित वाण, रासायनिक खतांचा वाढता वापर, सिंचनाच्या सुविधा यासारख्या अनेक कारणांमुळे आज पीक प्रारूपांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल होत असल्याचे दिसून येत आहे. जालना जिल्ह्यातील पीक प्रारूपांचा प्रवास देखील याच पद्धतीने पारंपरिक पिकांपासून ते नगदी पिकांकडे होत आहे. जिल्ह्यात सन २०१५-२०२१ या कालावधीत पर्जन्य, हवामान व याशिवाय इतर सर्व अनुकूल घटकांमुळे कापूस पिकांखालील क्षेत्रात तुलनात्मकदृष्ट्या कमी-जास्त प्रमाणात वाढ झालेली आढळून येते. उत्पादित होणाऱ्या मालापेक्षा बाजारपेठेतील मागणी जास्त असेल तर त्याचा अनुकूल परिणाम मालाच्या किंमतीवर होत असतो. म्हणून “शेतात काय पिकतं यापेक्षाही बाजारात काय विकतं” हे लक्षात घेऊनच काळानुरूप पीक पद्धतीत बदल करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना (Introduction):

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर निर्भर असून शेतीचा, कृषीचा विकास होणं, तो घडून आणणं हे अत्यंत महत्त्वाचे असल्याने नव-नवीन संशोधनाच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राच्या विकासात भर पडू शकते.

प्रचंड मोठ्या प्रमाणात वाढत असलेल्या लोकसंख्येच्या बहुविध गरजांची पूर्तता करण्यासाठी कृषी उत्पादनात वाढ होणे आवश्यक आहे. उपलब्ध जमिनीचा योग्य तो वापर करून घेण्यासाठी आधुनिक पद्धतीने पीक पद्धतीचा वापर करणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

१. जालना जिल्ह्यातील सन २०१५ ते २०२१ या कालावधीतील कापूस पिकाखालील क्षेत्राचा अभ्यास करणे.
२. बदलत्या पीक प्रारूपाचा अभ्यास करणे.
३. कृषी विकासासाठी सहाय्यक

सामुग्री संकलन आणि संशोधन पद्धती (Data Collection and Methodology)

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक व द्वितीयक स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, विविध नकाशे, आलेखा, स्तंभ, आर्थिक पाहणी अहवाल, वृत्तपत्रे तसेच मौखिक व अमौखिक साधनांचा उपयोग झालेला आहे.

अभ्यास क्षेत्र (Study Region)

भौगोलिकदृष्ट्या जालना जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यभागात असून दिनांक १ मे १९८१ रोजी औरंगाबाद जिल्ह्याच्या विभाजनातून अस्तित्वात आलेला आहे. जालना जिल्ह्याचे स्थान १९.१ ते २०.३ उत्तर अक्षांश व ७५.४ ते ७६.४ या पूर्व रेखांशामध्ये येत असून जिल्ह्याच्या पूर्वेस बुलढाणा व परभणी, पश्चिमेस औरंगाबाद, उत्तरेकडे जळगांव तर दक्षिणेकडे बीड हे जिल्हे वसलेले आहेत.

जालना जिल्ह्यात घनसावंगी, बदनापूर, अंबड, परतूर, मंठा, भोकरदन, जाफ्राबाद व जालना असे एकूण आठ तालुके आहेत. सन २०२१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ ७,६८७.३९ चौ. कि. मी. असून हे महाराष्ट्र राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेत २.५० टक्के आहे. जिल्ह्याची लांबी उत्तर ते दक्षिण १५० कि. मी. तर रुंदी पूर्व ते पश्चिम ११० कि. मी. आहे. समुद्रसपाटीपासूनची सरासरी उंची ५३४ मीटर आहे.

जालना जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातून गोदावरी नदी वाहते. तिचे अंतर ६० कि.मी. इतके आहे. अंबड व परतूर तालुक्यातील काही भाग गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात मोडतो. याशिवाय भोकरदन, जाफ्राबाद व मंठा तालुक्यातून पूर्णा नदी वाहते. तसेच जिल्ह्याच्या मध्यभागातून दुधना, गल्हाटी तर उत्तर भागातून पूर्णा, खेळणा, गिरजा या उपनद्या वाहतात. कुंडलिका ही दुधनाची उपनदी जालना शहरातून वाहते.

कापूस :

नगदी पिकांपैकी कापूस हे एक महत्वाचे पीक आहे. कापूस एक औद्योगिक पीक असून प्रामुख्याने जगातील उष्णकटिबंधीय आणि उप उष्णकटिबंधीय प्रदेशात घेतले जाते. कापसाचा उपयोग मुख्यतः कापड तयार करण्यासाठी केल्या जातो.

कापसाची गुणवत्ता त्याच्या धाग्याच्या लांबीच्या आधारावर ओळखली जाते. त्यानुसार त्याचे तीन प्रकार पडतात. १) लांब धाग्याचा कापूस - या प्रकारच्या कापसाच्या धाग्याची लांबी ५ सेमीपेक्षा जास्त असते. याचा वापर अति-उत्तम दर्जाचे कापड तयार करण्यासाठी केला जातो. २) मध्यम धाग्याचा कापूस - याची लांबी २.५ ते ३.७५ सेमी दरम्यान असते. ३) लहान धाग्याचा कापूस - यामध्ये धाग्याची लांबी २.५ सेमी पेक्षा कमी असते.

कापूस लागवडीसाठी आवश्यक भौगोलिक परिस्थिती :

कापूस लागवडीसाठी ज्वालामुखीय गाळाची काळी रेगुर मृदा आदर्श असते. कपासीसाठी मध्यम पावसाचे उबदार हवामान असायला पाहिजे. म्हणजेच ५० ते ११० सेमी पाऊस आणि किमान २०० दवमुक्त दिवस असावेत, तसेच कपासीच्या वाढीच्या काळात २०° से ते २७° से. मधील तापमान आदर्श असते.

भारतात कापूस उत्पादनामध्ये महाराष्ट्र राज्य आघाडीवर असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात कापूस हे प्रमुख नगदी पीक आहे. कापूस पिकाला अनुकूल परिस्थितीमुळे विदर्भात कापसाचे सर्वाधिक उत्पादन होते. विदर्भातील यवतमाळ सर्वाधिक कापूस पिकवणारा जिल्हा असल्याने जिल्ह्याला पांढरे सोने पिकवणारा जिल्हा म्हणतात. महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्यातसुद्धा कापसाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतल्या जाते. त्यामध्ये मराठवाड्यातील जालना जिल्हा देखील मागे नाही.

जालना जिल्ह्यातील कापूस पिकाखालील क्षेत्र :

जालना जिल्ह्यात खरीप व रब्बी हंगामात विविध पीके घेतली जातात. जसे की, तृणधान्य, कडधान्य, गळीताची धान्य आणि नगदी पिके इत्यादी. नगदी पिकांमध्ये ऊस व कापूस ही महत्त्वची पिके घेतली जातात. जिल्ह्यात कापूस पिकासाठी अनुकूल हवामान, पर्जन्य व मृदा

उपलब्ध आहे. कारण जिल्ह्याच्या दक्षिण व दक्षिणपूर्व भागातील मंठा, परतूर, घनसावंगी, अंबड तालुक्यामधील गोदावरी खोऱ्यातील जमीन काळी व सुपीक आहे. काळी जमीन ही कापूस उत्पादनासाठी अतिशय पोषक असते. तसेच जिल्ह्याचे हवामान विषम व कोरड्या स्वरूपाचे असून सरासरी ७५ सेमी इतके पर्जन्याचे प्रमाण आहे. याशिवाय जलसिंचनाच्या सुविधा, बाजारपेठेची उपलब्धता, बाजारभाव, वाहतूक सुविधा इत्यादी अनुकूल घटकांमुळे कापूस पिकाखालील क्षेत्रात दरवर्षी वाढ होत असल्याचे पुढील तक्त्याच्या आधारे दिसून येते.

तक्ता क्र. १.१

अ. क्र.	वर्ष	कापूस पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर)	एकूण क्षेत्राच्या कापूस पिकाखालील क्षेत्राची टक्केवारी	वर्ष २०१५ च्या तुलनेत वाढ / घट (+) (-)	वाढ / घट
१	२०१५	२,९४,२४३	३०.२८%	-	-
२	२०१६	२,७४,५८४	३३.९३%	- १९,६.५९	घट
३	२०१७	२,९७,९९२	३०.९७%	+ ३,७४९	वाढ
४	२०१८	२,९७,९९२	३७.५१%	+ ३,७४९	वाढ
५	२०१९	३,०२,७२५	४१.७४%	+ ८,४८२	वाढ
६	२०२०	३,०४,८७४	३१.२२%	+ १०,६३१	वाढ
७	२०२१	३,०८,२६८	३०.४२%	+ १४,०२५	वाढ

वरील तक्ता क्र. १.१ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे सन २०१६ चा अपवाद वगळता बाकी सर्व वर्षात कापूस पिकाखालील क्षेत्रात वाढ झाल्याचे दिसून येते. सन २०१५ साली कापसाचे क्षेत्र २,९४,२४३ हेक्टर इतके होते. ते सन २०१७ साली ३,७४९ हेक्टरने वाढले. तसेच सन २०१९ साली ८,४८२ हेक्टर, सन २०२० साली १०,६३१ हेक्टर आणि सन २०२१ साली तब्बल १४,०२५ हेक्टर एवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली.

जिल्ह्यातील कापूस पिकाखालील क्षेत्रात सन २०१६ साली लक्षणीय घट होण्यामागील कारणांचा शोध घेतल्यानंतर लक्षात येते की, सन २०१६ साली पावसाचे प्रमाण कमी असल्याने काही भागात दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली होती. तसेच बाजारपेठेतील बाजारभावाचा प्रभाव देखील कापूस पिकाखालील क्षेत्रांवर झाल्याचे समजते. त्याउलट सन २०२१ साली पुरेसे

पर्जन्य व योग्य बाजारभाव याचा परिणाम होऊन कापूस पिकाखालील क्षेत्रात सन २०१५ च्या तुलनेत तब्बल १४,०२५ हेक्टर एवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

जिल्ह्यातील स्थानिक हवामान, पर्जन्याचे प्रमाण, मृदा, जलसिंचनाच्या सुविधा, बाजारपेठेची सुविधा, उत्पादीत मालांच्या किंमती, सुधारित बी-बियाणे, रासायनिक खते, औषधी इत्यादी. घटकांचा प्रभाव हा कापूस पिकाखालील क्षेत्रावर होत असल्याचे जाणवते.

निष्कर्ष (Conclusion)

१. पारंपरिक पीक पद्धतींचा जास्त वापर
२. जलसिंचनाच्या सुविधांची कमतरता
३. निसर्गाच्या लहरीपणाचा उत्पादनावर परिणाम
४. पडणाऱ्या पावसावर अवलंबून असणाऱ्या शेतीचे प्रमाण जास्त
५. कापूस पिकांखालील क्षेत्रात वाढ होत आहे.

शिफारशी (Recomndation)

१. जिल्ह्यात कापूस संशोधन केंद्र असावे.
२. जलसिंचनाच्या सुविधा वाढविणे गरजेचे आहे
३. पडणाऱ्या पावसाचे योग्य नियोजन व्हावे

संदर्भ (Refernce)

१. जालना जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, २०१५ ते २०२१
२. डॉ. व्ही. जे. पाटील, डॉ. शैलेश वाघ (२०१५), कृषी भूगोल, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
३. प्रा. ए. बी. सवदी, (२०२१), भूगोल व कृषी, निराली प्रकाशन, पुणे
४. केचे पी. जी. (१९९७), महाराष्ट्राचा भूगोल, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद
५. डॉ. सुरेश फुले, कृषी भूगो, विद्याभारती प्रकाशन.
६. www.wikipedia.org
७. भूगोल - वर्ग बारावी, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.